

N E W S**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 323 (2019), 265 – 270

<https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.40>

UDC: 314.7:325.13 (045)

B.B.Doskalieva¹, F.A.Shulenbayeva¹, A.S. Baktymbet², S.S. Baktymbet²¹JCS “Financial Academy”, Astana;²Kazakh university of Economics, Finance and International trade, Astana
doskalievab@mail.ru; fshulen@mail.ru; asem_abs@mail.ru**MIGRATION IN THE CIS AND THE LABOR MARKET**

Abstract. In the CIS countries migration flows have specific changes. They particularly effect to quantitative capacity of labor resources on the labor market of each country. In the conditions of the formation of market relations the outflow of labor population from this region was activated. These trends have had a negative impact on the quality potential of the labor market in each country of the CIS. At the present stage, there is a gradual stabilization in the movement of labor resources. The issues of regulating the flows of the working population are important in the formation of sustainable growth in the economies of countries. The qualitative potential of the labor market is the main factor in creating a competitive economy of states. In the scientific article the economic indicators of migration flows in the CIS countries have been studied. Comparative characteristics are given. The relationship between the migration outflow of high-level specialists and the reduction of the potential of the modern labor market in the CIS countries has been revealed. The conclusions are based on the results of the study of the main migration indicators in the CIS.

Key words: internal and external migration, labor population, economic factors of migration, labor market quality.

Introduction

The processes of globalization of the economy affect the migratory movements of the working population throughout the world. Migration of the population, generated in the period of economic crises, the emergence of social contradictions, has a decisive influence on the effective prospects of society, on the main factors raising the level of welfare of states.

To estimate migration flows in economic theory, it is possible to use a gravity model. The gravitational model of migration is based on the idea that with an increase in the economic, social and social significance of regions, the movement of people between them increases, and with increasing distance, other things being equal, it decreases. In the context of a sustainable directional development of the country's economy, characterized by an increase in production, the fact of outflow of the population plays a negative role, forcing the state to attract foreign specialists and foreign labor. During crisis periods, the external migration of a country's population, if it is characterized by a negative balance, turns into a positive factor reducing the level of unemployment and the severity of social antagonisms [1].

Research methods. Monographic methods of studying the theoretical and methodological foundations of the formation of population migration confirm the influence of the quantitative and qualitative potential of labor resources on raising the economic level of states. Statistical methods of studying the economic indicators of migration in the CIS countries made it possible to trace their trends at the present stage.

The results of the study. Migration of the population of the CIS countries influences the change in the number and structure of able-bodied citizens. These trends are not fully taken into account for various reasons. At the present stage, the processes of natural growth or slowing down of the natural population loss form the main quantity of the able-bodied contingent and predict the quality of the future labor market in the CIS countries.

In the migration turnover of the population of the CIS countries, in the aggregate of arrival and departure, internal migration within national borders prevails. External migration in most countries of the Commonwealth does not exceed on average 10% of the total migration turnover (slightly more in Armenia and Kyrgyzstan), but it is precisely its volumes that influence the size of migration increase or outflow of population in each country.

The discussion of the results. External migration exchange is formed mainly due to population movements within the CIS. Compared to the 2000s, in almost all the CIS member states, the departure of citizens in order to change their permanent place of residence in foreign countries has noticeably decreased. In many countries, there was also a tendency to reduce the number of people who changed their place of residence within the Commonwealth.

In 2014, the excess of the number of arrivals, for permanent residence in the country, over the number of those who left it abroad, was noted in Russia, Belarus, Ukraine and Azerbaijan. The positive balance of migration in these countries was mainly due to the migration exchange with the CIS countries, although in Ukraine the contribution of migration growth was quite significant due to the exchange with countries outside the Commonwealth. The most intensive migration increase was observed in Russia, although slightly lower than in 2005: 18.8 against 19.7 per 10,000 people, as well as in Belarus, where, by contrast, it increased markedly compared with 2005: 16.6 against 2.0 per 10,000 people. The balance of interstate migration per 10,000 people over the years is presented in Figure 1.

The migration decline in 2014 was especially intense in Armenia, having tripled compared with 2005 (from minus 72.3 to minus 24.8 per 10,000 people). At the same time, it decreased in Kyrgyzstan and Uzbekistan compared to 2005, as well as in Tajikistan and Moldova.

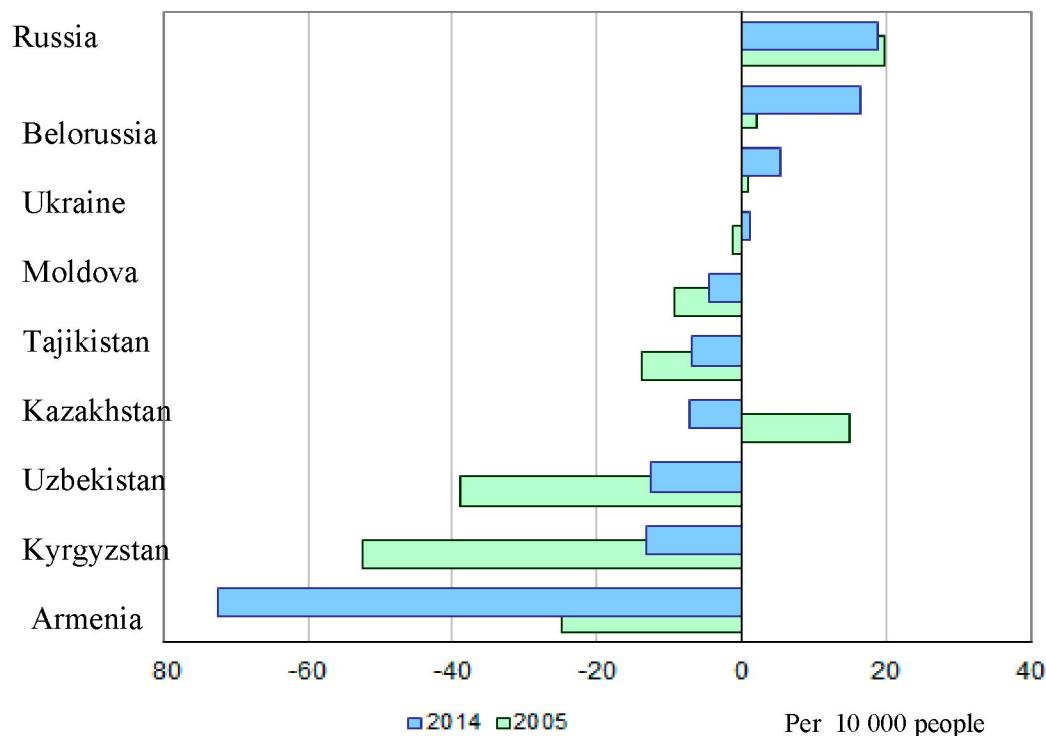

Figure 1 - Comparison of the intensity of interstate migration in the CIS countries in 2005, in 2014
Source: [2]

In Kazakhstan, the migration increase in the population, observed in 2005, was again replaced by the migration decline of the population, twice as low in intensity: from minus 7.1 per 10,000 people in 2014, it goes to plus 15 per 10,000 people in 2005. In Azerbaijan, by contrast, a slight migration decline in the population was replaced by a low migration increase in the population.

The study of migration flows separately for men and women has led to the fact that it does not coincide, both in foreign and in movement within national borders in the countries of Central Asia, Russia

and Belarus. Men are active in Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and the differences in this indicator for all the countries are not large.

In terms of economic activity among women, the most energetic are residents of Kazakhstan (68%), representatives of Uzbekistan were less active (48%), the difference reaches 20 percentage points. These results demonstrate a gender shift in household behavior in the labor market and the family sphere, reflecting cultural differences in the gender manifestations of the population of Kazakhstan and Uzbekistan (Figure 2).

In order to unambiguously determine the relationship between migration and the formation of quality indicators of the working population, it is necessary to analyze other factors of employment in these countries. Investigating the economic indicators of migration by the type of employment of the population that prevails in each of the countries we are considering, we observe that in Russia the overwhelming dominance of the sector remains for hire.

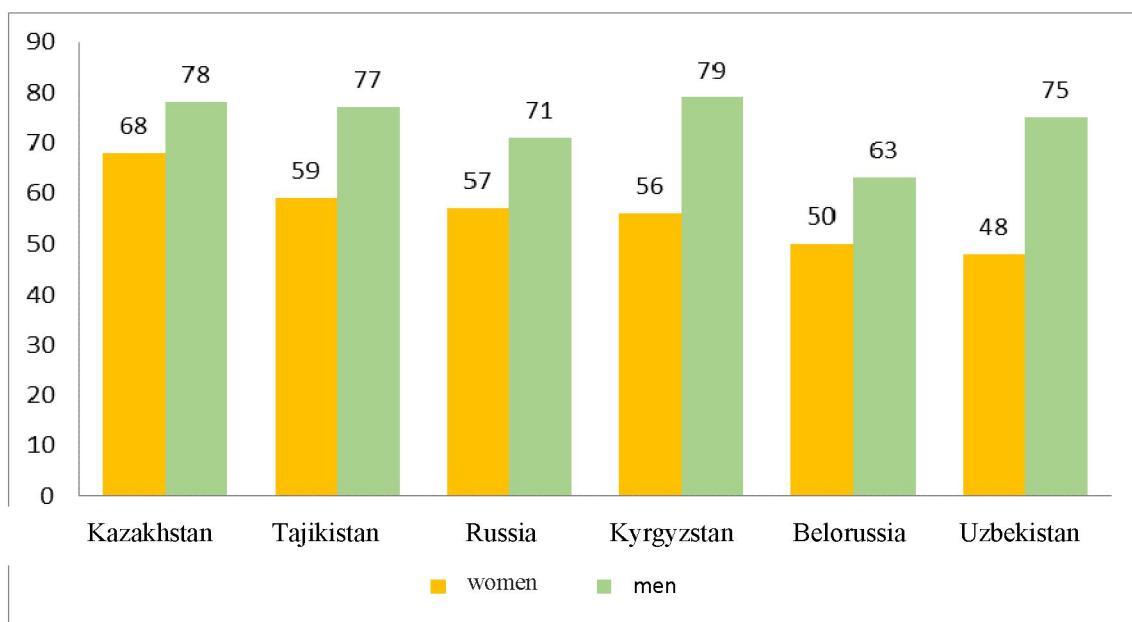

Figure 2 - The level of economic activity of men and women in 2012 in the CIS region
(% of the total population aged 15-64 years)

Source: [3]

According to experts, employment is associated with lower risks for earnings and employment itself, gives more guarantees and confidence in the future than self-employment and running your own business (Table 1). The share of self-employed in the CIS countries ranges from one third (26.5% in Kyrgyzstan), up to half of all employed (46.7% in Belarus), which indicates a high volatility of employment in the labor markets. The lack of protected jobs, due to the small share of employers in the Belarusian economy - 0.4%, Kyrgyzstan - 0.6%, stimulates their population to labor migration to Russia and Kazakhstan.

Table 1 - Distribution of employment in the economy by type of employment,%

Country	Year	Overall	From :				
			employed	employers	self-employed	production cooperative members	family helpers
Russia	2011	100	92.8	1.2	5.6	0.1	0.3
Kazakhstan	2011	100	67.2	2.1	29.6	0.3	0.8
Kyrgyzstan	2011	100	56.9	0.6	26.5	0.4	15.6
Belarus	2009	100	52.2	0.4	46.7	0.3	0.4

Источник: [4]

A study of employment by sectors of the economy showed that in Kyrgyzstan, where the share of the agrarian sector dominates in the national economy, the working population employed in agriculture was 30.7% in 2015, in Kazakhstan the percentage of the employed population working in agriculture is about 26, 4% (table 2). Таблица 2 - Распределение численности занятых в экономике по отраслям, %

Country	Year	Overall in %	agriculture and forestry, fishing and hunting	industry	construction	Transport and connection	trade, hotels and restaurants	fin. activity, real estate transactions	education, health care,	other services
Russia	2015	100	7.9	20	7.2	9	18	8.6	17	12
Belarus	2015	100	10.4	26	8.6	7	16	8.4	16.7	7.5
Kazakhstan	2015	100	26.4	12	7.4	8	16	7.3	15	7.9
Kyrgyzstan	2015	100	30.7	10	11	7	19	3.3	11.2	8.4

Resourse: [4]

The level of wages in agriculture, as a rule, is low. In addition, a very small percentage of those who were able to develop their farm in a profitable enterprise.

In Russia, other sectors of the economy are more developed, such as industry - 20%, trade - 18%, education and health care - 17%, where about two thirds of all people employed in the country work. Such differences in the areas of employment also explain the migration of labor from Kyrgyzstan in search of jobs in less labor-intensive, but more highly paid industries.

The economic damage caused by external migration is exacerbated by the pendulum migration of shuttle traders. These merchants, who run their small businesses, have largely been declassified. Shuttle traders take hard currency out of the country, filling it for the most part with low-quality consumer goods - both for goods and technical food.

According to experts, due to the opening of only the Russian market for sneakers and diapers, Western Europe has received about 4 million jobs. This means that the number of jobs in the CIS countries, which have now shifted mainly to imported consumer goods, has decreased by the same amount [1].

The official statistics of some republics of Central Asia and Belarus are characterized by an incomplete presentation of the facts, and on some issues are simply not collected. Therefore, to analyze labor markets, we use data from international organizations such as the World Bank [5], the UN [6], the World Fact Book [7], and the "World Values Study" to identify the characteristics of labor markets in the countries in question.

The economic indicator of the labor market is unemployment, characterized by the following trends: the official unemployment rate in 2014 was distributed across countries as follows: in Russia, 1.2%, in Belarus — 0.5%, in Kazakhstan — 0.4%, in Kyrgyzstan — 2, 3% and the highest unemployment rate was recorded in Armenia - 5.9% (Table 3).

Table 3 - the Number of unemployed registered in public employment services (end of year)

	On average per year, thousand people.		In% of the economically active population	
	2013	2014	2013	2014
Russia	918	883	1,2	1,2
Belarus	21	24	0,5	0,5
Kazakhstan	30	33	0,3	0,4
Kyrgyzstan	58	58	2,3	2,3
Armenia	56	66	6,8	5,9

Resourse : [2]

In general, in the regions of international scale, the economic indicators of the unemployment rate as of January 1, 2015 amounted to 5.3% in the EAEU; United States - 6.2%; the world - 8.4%; EU - 10.2% (Figure 3). The unemployment rate for the CIS countries is much lower than its international values, presented by economic and territorial regions. Labor migration of the population to economically developed countries, in times of economic crisis, turns into a positive factor for the CIS countries in comparison with the international unemployment background.

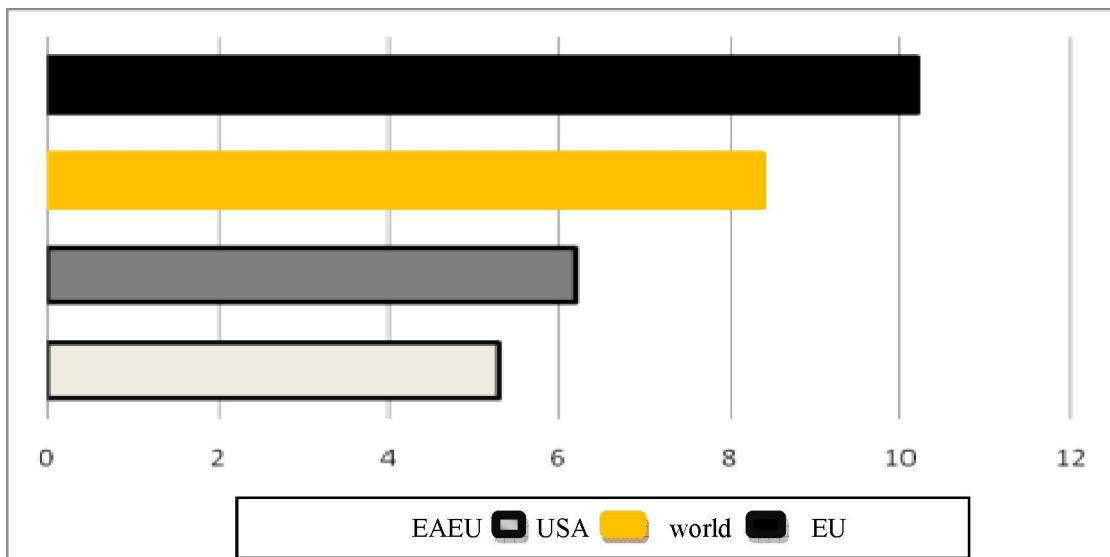

Figure 3 - Unemployment rate in the EAEU, in the USA, in the world, in the EU as of January 1, 2015, in%

Source: [8]

The economic and social laws of social development now require the strengthening of the migratory movement of labor resources, since the inequality of immigrants and indigenous people has become the determining factors in the development of the level of welfare of states. Effective labor migration management can be one of the largest public resources, especially with regard to the migration of intellectuals.

To determine the effects of migration of the working population of the CIS countries on the economy of the labor market, consider a combination of two types of factors of production - one for which immigration is a good substitute factor, and the other - a good complementary. Immigrants are not an absolute substitute for local labor. Most immigrants have low qualifications and therefore are, not so much a quality replacement, as an addition, but not a replacement. All developed countries seek to attract intelligence, the questions of "brain drain" do not leave the pages of serious economic publications and the media. In the practice of world business, already in the 70s of the last century, it took about 80 thousand US dollars to train one physicist, biologist, specialist in philosophy, sociology, political science, law, and 20 thousand to train a doctor, engineer, pilot. US dollars [9].

At that time, in 1994, 41329 specialists with higher education left Kazakhstan, including scientists with degrees, who now make up the qualitative and quantitative losses of the CIS labor market [1]. Repatriating Kazakhs did not block the loss of highly skilled specialists; in 1994, Kazakhs with higher education entered Kazakhstan, which is only 2.08% of the total number of those who left in this category. The rest of the arriving Kazakhs had the following indicators of the level of qualification: with an incomplete highest - 36; with the average special - 488; with a common average - 1091; with incomplete average - 322; with primary education and without education - 486.

УДК: 314.7:325.13 (045)

Б.Б.Доскалиева¹, Ф.А.Шуленбаева¹, А.С.Бақтымбет², С.С.Бақтымбет²

¹Астана қаласы, «Қаржы академиясы» АҚ

² Астана қаласы, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті

ТДМ-ДАҒЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ МЕН КӨШП-ҚОН

Аннотация. ТМД елдерінде, көші-қон ағындарының өзіндік өзгерістері бар. Олар әр елдің еңбек нарығындағы атап айтқанда жұмыс күшінің сапасы алеуеті, әсер етуі туралы көрсетеді. Нарықтық қатынастарды қалыптастыру жағдайында осы өңірдің еңбек халықы жанданды. Бұл үрдістер ТМД-дағы әр елде еңбек нарығының сапалы алеуетіне теріс әсерін тигізді. Қазіргі кезеңде бірте-бірте еңбек ресурстарында тұрақтандыру қозғалысы жүруде. Жұмыс халықының ағындарын реттеу экономиканың тұрақты есімін қалыптастыруды маңызды болып табылады. Еңбек нарығының сапалы алеуеті мемлекеттің экономикалық бәсекеге қабілеттілігіне бірден-бір әісер етуі фактор болып табылады. Ғылыми мақалада ТМД елдерінің көші-қон ағынның экономикалық зерттеу жұмыстары жүргізілген. Салыстырмалы сипаттама жүргізілді. Қазіргі кезеңдегі ТМД елдеріндегі еңбек нарығының жоғарылау және төмендеуіне байланысты мамандармен өзара қатынас болды. Қорытындыда ТМД-дағы көші-қонның негізгі көрсеткіштерін зерттеу нәтижелері негізделген.

Түйін сөздер: ішкі және сыртқы көші-қон, еңбек халқы, экономикалық көші-қон факторлары, еңбек нарығының сапасы.

УДК: 314.7:325.13 (045)

Б.Б.Доскалиева¹, Ф.А.Шуленбаева¹, А.С.Бақтымбет², С.С.Бақтымбет²

¹АО «Финансовая академия», Астана,

²Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, Астана

МИГРАЦИЯ В СНГ И РЫНОК ТРУДА

Аннотация. В странах СНГ миграционные потоки имеют своеобразные изменения. Они оказывают особое влияние на качественный потенциал трудовых ресурсов на рынке труда каждой из стран. В условиях формирования рыночных отношений активизировался отток трудового населения из этого региона. Эти тенденции оказали отрицательное воздействие на качественный потенциал рынка труда в каждой стране СНГ. На современном этапе происходит постепенная стабилизация в передвижении трудовых ресурсов. Вопросы регулирования потоков трудового населения являются важными в формировании устойчивого роста экономики стран. Качественный потенциал рынка труда является основным фактором создания конкурентоспособной экономики государств. В научной статье проведены исследования экономических показателей миграционных потоков в странах СНГ. Проведены сравнительные характеристики. Выявлена взаимосвязь между миграционным оттоком специалистов высокой категории и снижением потенциала современного рынка труда в странах СНГ. Выводы обоснованы на результатах изучения основных показателей миграции в СНГ.

Ключевые слова: внутренняя и внешняя миграция, трудовое население, экономические факторы миграции, качество рынка труда.

Information about authors:

Doskalieva Bayan Bekkairovna - Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of "Economics and Management" of JSC "Financial Academy";

Shulenbaeva Faya Akhmetovna - Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Economics and Management of Financial Academy Academy;

Batimbet Asem Serikovna - Ph.D., associate professor, head of the Economics department of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade;

Bacymbet Saule Serikovna - Ph.D., Associate Professor, Department of Economics, Kazakh University of Economics, Finance and International Trade.

Received 06/22/2017

REFERENCES

- [1] Nazarova E. A. Osobennosti sovremennoy processov migracii. *Socis*. **2000**, 1, R.106-110. (in Russ.)
- [2] SNG v 2014 godu: stat.sb. Mezhgosudarstvennyj statisticheskij komitet. M., **2015**, 96 p. (in Russ.)
- [3] Vsemirnyj bank. World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/indicator>. SL.TLF.CACT.MA.ZS.countries (in Russ.)
- [4] Federalnaya sluzhba gosudarstvennoj statistiki. Dostupno na: http://www.gks.ru/bgd/regl/b12_39.IssWWW.exe.Stg.03-03.htm. (in Russ.)
- [5] Vsemirnyj bank. www.data.worldbank.org (in Russ.)
- [6] OON. www.un.org (in Russ.)
- [7] Vsemirnaja kniga faktov. www.cia.gov (in Russ.)
- [8] Stolbovskaja A.G. Evrazijskij jekonomicheskij sojuz: social'no-jekonomicheskij potencial EAJeS. Molodoj uchenyj, **2015**, 24, R.587-592 (in Russ.)
- [9] Business Week. December 27, **1996**. (in Eng.)

«ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ» туралы

Қазақ әліпбійн латыннегізді графикаға көшіру туралы саяси-ұлттық мәселе басталғалы бері ұлт әліпбійн жаңарту мен жаңғырту жолында қыруар жұмыс атқарылып келеді. Атқарылған іс-шаралардың айрықша маңыздысы әрі бірегейі – Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Назарбаевтың Жарлығымен латынграфикалы қазақ әліпбійнің бекітілуі. Жарлық қоғам мүшелеріне де, ұлт тілінің күлті проблемаларымен шұғылданатын ғалымдарға да жана серпін әкелді және тың міндеттерді ілгері шығарды. Сан түрлі іс-жоспарларды рет-ретімен, кезең-кезеңімен жүзеге асырудың маңыздылығы айқын көрінді.

Жаңа әліпби негізінде іске асырылатын жұмыстардың негізгісі ретінде – қазақ орфографиясының ғылыми-практикалық мәселелерін нақтылаудың, қағидаларға негіз болатын ұстанымдар мен сүйеніштерді дәлелдеудің өзектілігі анықталды. Осыған байланысты ең алдымен, жаңа әліпби арқылы ұлттық болмысты сақтап қалудың қандай жолдары бар, тілдің табиғи занылыштарын орнықтыруға қалай қол жеткізуге болады, осы мақсаттар үшін қазақ тілінің дыбыстық қорын, жазу дәстүрін, жазу-сзызуға тарихи сабактастықты қалай пайдалану керек, сан түрлі ықпалмен күн сайын дерлік динамикалық өзгерістерге түсіп отырған қазақ тілінің қазіргі жағдайындағы ерекшеліктерді жаңа әліпби арқылы қалай таңбалууга болады тәрізді бір алуан мәселелерді айқындаап алу үшін ғылыми-практикалық тұжырымдаманы (концепция) негіздеу қажет болды.

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақ тілі әліпбійнің кириллицадан латын графикасына көшірілуін қамтамасыз ету мақсатындағы Жарлығына» сәйкес орындалып отыр. Аталмыш концепцияның бастапқы нұсқасы «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртуудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу жобасы (ғылыми жетекшісі – ҚР БФМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, FA корреспондент-мүшесі, профессор Е.З.Қажыбек) аясында әзірленді.

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы – (бұдан әрі қарай – Емле концепциясы) қазақ әліпбій бойынша дұрыс жазу ережелерінің ғылыми негіздерін айқындаудың лингвистикалық нормативті құжат. Емле концепциясында ұсынылған қағидаларға сәйкес емле ережелері құрастырылады. Емле ережелерінің негізінде орфографиялық сөздік жасалады. Басқаша айтқанда, Емле концепциясында тұжырымдалған қағидалар қазақ жазуының емле ережелерін, орфографиялық сөздік, орфографиялық анықтағыш, басқа да ортологиялық құралдар жасауда негізге алынады.

Концепция жобасы Институт мамандарынан құрылған Орфографиялық шығармашылық топтың жетекшісі – филология ғылымдарының докторы, профессор Н.Уәлидің әзірлеуімен жасалды.

«Қазақ орфографиясы ережелерінің концепция» жобасы Институттың Ғылыми кеңесінде мақұлданып, Астана қаласы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде болған «Qazaq jazýupuý tarıhy jáne latyn álipbiine kóshýdiń ǵulyymi-tájırınbelik negizdeři»» атты республикалық конференцияда таныстырылымнан өтті (11 маусым, 2018 ж.).

**ҚР БФМ А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының директоры
FA корреспондент-мүшесі
профессор Е.З.Қажыбек**

ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясының – (бұдан әрі қарай – Емле концепциясы) **мақсаты:** Латыннегізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын ұсынатын және тұрақтандыратын, жаңа әліпби бойынша дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын ортологиялық енбектердің ғылыми негіздері мен басты қағидаттарын айқындаап беру.

Емле концепциясының міндеттері: а) латыннегізді әліпби бойынша кейбір әріптердің жазылу нормасын кодификациялау; ә) базалық норма бойынша сөздерді бірыңгай жуан немесе жінішке жазу; б) соған сәйкес қосышалардың жуан немесе жінішке жазылуы; в) сөздердің езубейімді үндестікпен жазылуы; г) қазақтың төл әдеби тіліндегі емлесі қын сөздердің орфографиялану ерекшеліктерін ұсыну; ғ) латыннегізді әліпбиде жоқ ц, щ, ё, я, ю әріптерінің жазылу ережелерін негіздеу; д) күрделі сөздердің (біріккен, кіріккен, тіркесті сөздер, қос сөздер) орфографиясын кодификациялаудың тетіктерін көрсету; е) бас әріппен жазылатын сөздердің орфографиясын тұжырымдау.

Әліпби ауыстыру жазу-сызуға түбөгейлі реформа жасау болып есептеледі. Ал жалпыхалықтық сипаттағы мұндай бетбұрыс қоғам мүшелеңдерін бейжай қалдырмайтын мәдени-әлеуметтік құрмеуі қын мәселе болғандықтан, әліпби таңдау мен саралауда селективті үрдіс басым сипат алғып, қоғамдық санада екіүдейлік күшесе түседі: қолдау да, күмәнданды да, қарсылық та болады. Кемшіліктің тасасында артықшылық, артықшылықтың тасасында кемшілік көрінбей жатады. Қешер-қөшпестен бұрын қолданыстағы әліпбидің артықшылығы мен кемшілігіне жұртшылық назар аудармай қоймайды. «Көшсек пе, қөшпесек пе?» деген сұрау толас тауып, жұртшылық латын әліпбіне көшуге тоқталды. Ендігі жерде жазу-сызудың ұлттық сипатын сақтауда әлемдік тәжірибеде жиі кездесетін детерминатив нұсқаларының (диакритикалық, диграфтық, апострофтық, акут тәрізділердің) бірін таңдау әліпби обьектісінің өзекті мәселесіне айналды.

Қазіргі жаһандану заманында қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын «уақыт бюджеті» барған сайын шектеулі болып барады. Содан болар, өмірдің қай қырында болмасын, ұтқырлық (мобильность), жылдамдық, ықшамдылық, жинақылық, икемділік ерекше мән алғып отыр. Бұндай талаптар, әрине, бұрыннан да бар, бірақ олар кезінде жай ғана қатардағы талаптардың бірі болды. Қазіргей өткір мән ала қоймаған еді. Қоғам ендігі жерде, өмірдің қай саласында болмасын, цифрандыру мен IT технологиясы заманында шұбаланқылықтан тез арылып, ықшамдылыққа, жинақылыққа бет бұрып, жинақы, жылдам, ықшам, икемді болудың ресурстарын іздей бастады. Осы тұрғыдан қарағанда, 42 әріптен құралған әліпбидің бірден көзге ұрып тұратыны – шұбаланқылығы. Бұрын 30 әріптің айналасындағы әліпбимен де күнелткен қазақ жазуына ендігі тұста қысқартып, ықшам, жинақы сипат беру қажеттілігі туып отыр. Осы талапқа орай қоғами жұртшылық компьютерлік технологияға икемді 32 әріптен тұратын латын әліпбінің *ноқатты* (акут) түріне тоқталды.

Қазіргі қазақ қоғамындағы латынға бетбұрыстың ұлттық рухты жаңғырумен байланысты себептері бар. Жұртшылыққа белгілі, кирилше әліпби халықты еріктен тыс күштеумен әміршілдік жолмен сырттан таңылды. Ұлтты орыстандыру мақсатын көздең бұл саяси-идеологиялық әрекет қазақтың жазу-сызуын кирилше әліпбиге көшіруден басталды. Ал XX ғасырдың 30-жылдардағы латын әліпбін кирилшеге көшірудің «көпірі» болды. Сөйтіп, халық өзінің жиган-терген араб әліпбіндегі жазба мұраларымен байланысты руханилықтан қол үзіп қалды. Осылайша тарихи сананың тұқпірінен орын тепкен әліпби жөніндегі түйткілді жайт тәуелсіздікпен, ұлттық рухтың қайта жаңғырумен байланысты қоғамдық ойға қозғау салды. Бұл айтылғандар, тұжыра келгенде, латынға бетбұрыстың негізгі себептерінің бірі болды. Қайсыбіріміздің ойлағанымыздай, кирилдегі 42 әріпті 32 етіп, жамап-жасқап, үйренген дағдымен жүре беруге де болар еді, бірақ санада қалған түйткілден арылмай рухани түлеу болмайтыны белгілі.

Бұдан кейінгі бір айтарлықтай себеп – жаһандану үрдісіне байланысты латын әліпбі жарты әлемнің жазу-сызуына негіз болған әліпбиге айналды және ақпараттық жаңа технологияға сай, ең икемді, ақпараттық алыс-беріске ықшам әрі қолайлы екенін танытты. Осы айтылғандар латын әліпбіне көшуге себеп болған жайттардың тілден тысқары, яғни тілдік емес жағы, сонымен қатар әліпбиді қалай да реформалауға қоғамды мәжбүр етіп отырған оның тілдік жағы. Әліпби ауыстыру – жай ғана харіп (ширифт) ауыстыру емес, қазақ жазу-сызуы өткен кезеңдерде де 29-32 әріптен тұратын әліпбиді де пайдаланған, бірақ ұлттық сипатынан айырылмаған еді. Жұртшылыққа мәлім, қазіргі кирилшедегі әліпби әріптерінің үштен бірі орыс тілінен енген сөздерді бұлжытпастан, орыс орфографиясының ауанымен таңбалауға мәжбүрледі. Сөйтіп, жазба тіліміз ұлттық сипатынан айырылған жартыкеш жазу болды.

Осының салдарынан мәдени қарым-қатынаспен байланысты өзге тілдерден енген атаулар мен сөздерді мағыналық-дәбыстық жақтан игерудің ана тіліміздегі *тілдік механизмі* жұмыс істемей

қалды. Дегенмен, өткенге салауат. И.Кенесбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев және олармен қанаттаса шыққан Р.Сыздық сынды аса көрнекті тілтанушы ғалымдарымыз Ахмет Байтұрсынулы ғылыми негізін қалап кеткен казак жазуының ұлттық сипатын сақтауга, әліби түзу мен емле ережелерінің нормалануы мен қалыптасуы аясында оң шешімдер тауып, жазба тілдің графика-орфографиялық жүйесін онтайландыруға, емле ережелерін жасауға ерекше күш салды. Откеннен алатын тағылым да, тәжірибе де жоқ емес.

Емле ережелерінде басшылыққа алатын ғылыми принциптер. Ұлттық жазу-сызу мәдениетінің жоғары деңгейде болуы оның әліби жүйесімен, негізгі орфографиялық ережелерімен және осы ережелерді басшылыққа ала отырып жасалатын ортологиялық қалыптасуындағы (орфографиялық, орфоэпиялық, сөздіктердің) түзілуіне, сонымен қатар ортологиялық құрападардың (орфографиялық анықтағыштар, біріккен сөздердің емлесі, жалқы есімдердің емлесі т.б.) ойдағыдай жасалуымен байланысты. Жазу мәдениетінің жақсара түсін алдымен негізгі орфографиялық ереженің ұстанатын басты ғылыми принциптері айқындайды. Ал орфографиялық негізгі ереже өз бастаудың әліпбиден алады. Әліпбидің ойдағыдай екені/емесі сөздің орфографиялануынан байқалады.

Сондықтан орфографиялық ережеде басшылыққа алынатын негізгі принципті айқындаңап алу керек. Өйткені осы кезге дейін бұл мәселенің басы ашылмай, бірде морфологиялық, бірде фонетикалық, бірде арапас-құралас принцип делініп келді. Соңғы кезеңдерде фонематикалық принцип деп атала бастады. Негізгі орфографиялық принципті айқындаңап, соған сай ереже түзуде, инструмент ретінде мына схеманы ұсынамыз.

Алдымен халық тілінің дыбыстық қорындағы мағына ажырататын тоғыз дауысты және он тоғыз дауыссыз дыбыстың инварианттарын негізге аламыз:

а (a), á (ә), е (e), о (o), ó (ө), у (ы), i (i), u (ү), ú (ү);
б (б), g (г), ǵ (ғ), d (д), j (ж), z (з), ı (ї), k (к), q (қ), l (л), m (м), n (н), ń (ң), p (п), r (р), s (с), t (т), ý (ү), sh (ш).

Бұларға қоса ескі жазба тіл арқылы жазылымда орныққан f (ф), h (һ, х) дыбыстарын білдіретін әріптер бар.

Аталмыш инварианттар мағына ажырататын қызметіне орай, фонологияда *фонема*, жазуда *графема* деп аталағы. Синтагматикалық қатарға түсінде, әрбір инварианттың 1) негізгі реңкі 2) түрі және 3) түрленімі болады.

Ай десек, *a* негізгі реңкі, ал *жай* десек «ә» түрінде өзгеше жіңішке реңк алады да, *ән* дегендегі *ә*-мен реңкtes сипатта болады. Өйткені *a*-ның бұл реңкі «ж», «и» мен «ү»-ға тәуелді. Бірақ қосымшалар жуан болып, *жайлау*, *шайқа* түрінде қосылатындықтан және мағынаға әсер етпейтіндіктен, аталмыш реңк жазылымда ескерілмейді. Ал айтылымда инварианттың бұл реңкі (түрі) аса маңызды. Бұлай деп отырган себебіміз, жазылым мен айтылымның тепе-тен түсे бермейтін ерекшеліктері бар, сондықтан жазба сөзді ауызша кодқа, ал ауызша сөзді жазба кодқа салудың жүйесі басқа.

Инварианттар түрленімінің кейбір типтері **парадигмадағы дыбыстық бірліктердің қайталайды.** Мысалы, үшіса дегендегі *c* айтылымда парадигмадағы *и*-ға сәйкес келеді. Өйткені сөз ішінде *и* мен *c* синтагмалық бір қатарда тұра алмайды. Орфоэпиялық сөздікте үшіша түрінде берілетін сондықтан. Синтагмада *c*-ның *и*-ға бейімделуі ұлттық тілдің орфоэпиялық қалыптанған нормасы. Бірақ, мағынаға әсері болмағандықтан, жазу жүйесінде еленбей, «сыртта» қалып қояды.

Инварианттар түрленімінің тағы бір ерекше типі бар. **Инварианттар парадигмасында мұлде ұшыраспай, ал синтагматикада ерекше түрленімге жататын дыбыстық реңктер кездеседі.** Мысалы, *айтса* дегендегі *c*-мен *сана* дегендегі *c* тепе-тен емес. *Сана* дегендегі *c* парадигмадағы инварианттың негізгі реңкі болса, синтагматикада *айтса* дегендегі *c*-ның дыбыстық мәні, парадигмада мұлде жоқ *и*-ға жуықтайды: *айт/и/а*. Инвариант реңкінің дыбыстық қордагы бұл типі *c*-ның *t*-мен қатарласа, *m*-дан *кейін* тұруымен ғана байланысты. Айтылымда аса маңызды бірақ жазылымда ескерілмейді.

Тұжыра айтқанда, 19 дауыссыз берілген 9 дауысты инварианттардың жазылымда негізгі реңктері бойынша орфографияланатыны, ал қосымша реңктердің ескерілмейтінің қазақ жазуының фонематикалық ерекшелігін танытады. Осы ерекшелікке сәйкес, орфографиямыздың негізгі принципі **фонематикалық принцип** болып саналады.

Графемалар ортологиясы. Дыбыстық жазудың типологиясында ұлттық тілдің дыбыстық ерекшеліктерін беруге сәйкес графикада детерминатив белгілерді (*апостроф, диграф, триграф, умляут, акут* т.б.) қолданатын нұсқалары бар. Флективті тілдерде, негізінен, диграфтық, триграфтық, апострофтық тәрізді графикалық белгілерді қолдану олардың типологиялық табиғатына жақын, әрі қолайлы, өйткені сөзжасамдық, сөзтүрленімдік, сөзжалғамдық мағыналық бірліктер түбір сөздің ішкі құрылымында жүзеге асады. Ал казак тілінде, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінде, бұндай мағыналық бірліктер *тұбір+туынды тұбір+сөз түрленім+сөзжасалғам* болып, жалғамалы жолмен жүзеге асатындықтан, апостроф, диграфқа қарағанда **акут** белгісіне негізделген әліпбидің тиімді екені байқалады.

Байырғы қазақ тілінде, өзге де түркі тілдеріндегідей, сегіз жұп дауысты дыбыс болды: **а – ә, о – ө; ұ – ү, ы – і**. Бұл ерекшелікті зерттеушілердің «куб» моделінен байқауға болады. Қазақ тілінде бірінші реттегі **ә – нің қысандауы** (**ә > е**) бұл жұптық қатынастың өзгеріп, тоғыз дауыстыдан құралған **а-ә; е;**

о – ө; ұ – ү; ы – і жүйесінің қалыптасуына себеп болды. Сөйтіп, халық тілінің вокализм жүйесінде жартылай ашық [e] дауыстысы пайда болды. Ал ә – нің бастанғы орнын халық тілінің дыбыстық қорындағы пайда болған жінішке ашық дауысты басты. Мысалы, *ага+еке > әке; ажса+еке > әжсе; ана+еке > әпке* т.б. Осы қатар араб мәдениетінің ықпалы әсерінен *хәріп – әріп, хая – әуе, әдем, әдебиет, әден* т.б. мәдени-әлеуметтік атаулардың енүіне байланысты толыға түсіп, екінші реттегі [ә]- нің вокализм жүйесіндегі орнын бекемдей түсті. Бұны айтып отырған себебіміз – араб тілінен енген едәуір сөздің дыбыстық ерекшеліктері халық тілінің дыбыстық қорындағы жуан дауыссыздардың, мысалы, [қ]-ның көмейге таяу айтылатын фонетикалық матрицада бар, бірақ фонологиялық қызметі жок жана бір вариацияларының пайда болуына әсер етті. Тілдің дыбыстық қорындағы бірліктердің әлеуеттік мүмкіндіктерін көнектіті. Оларды орфографияда жүйелі, бірізді пайдалануға, жол ашу тиімді болмақ. Мысалы, *хазірет, хикмет, хакім, Хұт* (жұлдыз), *хұсни, хұсніхат* т.б.

Қосар [у], [үү], [ій] дыбыс тіркестерінің орфограммасы. Жазылымда бір әріппен у және и түрінде таңбаланатын дауысты-дауыссыздардың тіркесі «қысқа дауыстылар», «шолақ дауыстылар», «тел әріптер», «жарты дауыстылар» деп әрқылу аталып келгені белгілі.

Кезінде А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі [ы], [ұ] қысқа естілетін дыбыстар, ал [і], [ү] дыбыстарын жарты дауысты деп, олардың жазылуын *азу, қару, жабу; қыын, кіим* т.б. деп көрсеткен. Галымның бұл ережесі қазақ жазуының базасындағы құндылықтардың бірі ретінде танылып, кирилше жазу орфографиясында (1957) бұл үлгі қайта жаңғырды. 1957 ж. ережеге дейін бірде қыйын, бірде қыын, бірде жабу, бірде жабұ болып, әрі-сәрі жазылып жүрген сөздер қыйын, кіим, жабу, азу делініп бір ізге түсіріліп, өз шешімін тапқаны мәлім.

Қазақ тіліндегі [у] дыбысы дауыстылардан соң жалаң [у] болып, айтылымда [тау], [дәү] түрінде дыбысталады, жазылымы да солай. Ал дауыссыздан соң келсе, [үү], [үү] түрінде [түү], [түзүү] болып айтылады, түү деп жазылса да, ту деп жазылса да әртүрлі оқылмайды, айтылымдарында айырма жок. Сондықтан кезінде А.Байтұрсынұлының төте жазуындағы бұл үлгі (1912 ж.) кирилше әліпбиде тиянақ тауып, дәстүрге айналды.

Өйткені қосарлап таңбаланса да, даралап таңбаланса да айтылымында, А.Байтұрсынұлы атап көрсеткендей, еш айырма жок. Екіншіден, жазу-сызуға қойылатын жинақылық, ықшамдылық талабына сай келетіндіктен, атамыш дыбыс тіркестерінің дара түрде таңбалануы дәстүрге айналды. Ендігі жерде қазақ жазуының латын әліпбіне көшуімен байланысты шұбаланқылыққа ұрынбау үшін А.Байтұрсынұлы көрсетіп берген үлгіге артықшылық берудің қажет дейтін дәстүрлі пікір бар.

Сондай-ақ жазудағы атамыш дәстүрлі норманы қайта қарау керек, дыбыстар, морфемалардың буын жігі әріп тасасында бүркеленбей жазылуға тиіс дейтін де пікір жок емес. Мысалы, *қыйын, жабұу, кійім*, т.б.

Дәстүрлі бірінші пікір бойынша *ұйыту, киіну, тарихи, кейіту* тәрізді т.б. сөздер латын әліпбімен төмөндегіше орфографияланады:

<i>shutý</i> (5 таңба)	<i>saiasi</i> (6 таңба)
<i>kiiný</i> (5 таңба)	<i>iaki</i> (4 таңба)
<i>tarihi</i> (6 таңба)	<i>iağni</i> (5 таңба)
<i>keitý</i> (6 таңба)	<i>ikemdelý</i> (8 таңба) <i>ýlanýy</i> (6 таңба)

Ал екінші пікір бойынша бұл типтес сөздер латын әліпбіндегі қосар әріппен төмендегіше орфографияланады:

<i>shutuý</i> (6 таңба)	<i>saiasyi</i> (7 таңба)
<i>kiinuý</i> (7 таңба)	<i>iiákii</i> (6 таңба)
<i>taryihy</i> (8 таңба)	<i>yağnu</i> (7 таңба)
<i>keitüý</i> (7 таңба)	<i>ikemdelüý</i> (10 таңба) <i>uylamüy</i> (8 таңба)

Сондықтан екі тел дыбысты бір әріппен *жисын*, *суар* деп орфографиялауды дәстүрлі норма бойынша теріске шыгарумен келісе қоюға болмайды. Ерін қатысы жағынан [ұ], сондай-ақ езу қатысы жағынан [ый, ий] түрінде бір-бірімен кірігіп кеткен тел дыбыстарды (косар дыбыстарды) бір әріппен орфографиялау орынды деп танылады. Қосар дыбыстарды бұлайша орфографиялаудың тағы бір өзіндік артықшылығы – сөздегі әріп санының азды-көпті ықшамдалуына мүмкіндік береді.

Бұлайша бір-бірімен артикуляциялық, үн мен дауыс қатысы жағынан контаминацияланған екі дыбысты жазылымда бір әріппен берудің тиімді жағы бар. Бұндай үлгі интертерминдердің де, төлтума атаулардың да орфографиялануын біріздендіреді. Мысалы: а) төлтума атаулар: *tý*, *táy*, *dáy*, *tay*. ә) интертерминдер: *universitet*, *institüt*, *ýran*, *ultra*.

Тұптар келгенде, и де, ү де бір ғана үнді дауыссыздың дыбыстық мағынасын білдіреді. Қазақ тілінің дыбыстық қорында мағыналық бірліктерді ақырататын негізгі дыбыстардың құрамында бір ғана еріндік емес и бар. Қысқа [й] және [и] дейтін екі түрлі дыбыс жоқ. Ай деп жазылса да, аи деп жазылса да оқылуы – [аи]. Мысалы, *Aýman*, *Isa* деген сөздер латын графикасы бойынша бір ғана «и» әрпімен *Aiman*, *Isa* болып жазылады. Орыс тілінің орфографиясының ырқымен *магний*, *кальций*, *йога*, *йод*, *йота* деп жазылған халықаралық терминдер ендігі жерде латын әліпбіл бойынша *magti*, *kalsi*, *yoga*, *iod*, *yota* болып таңбаланады.

Тек шеттілдік қана емес, *кию*, *кую*, *ою*, *кею*, *қю*; *сия*, *жая*, *қия*, *оя*, *жоя*, *тұңцы*, *аңцы*, *кеще* сияқты қазақ тілінің төл сөздерінің жазылуында да қолданылылған [йұ], [йұу], [йа], [шиш] сияқты бірнеше дыбысты бір әріппен берудің графемасы ретінде жұмсалған *ю*, *я*, *щ* әріптері *kiý*, *kiýu*, *oiý*, *keiý*, *qoý*; *sia*, *jaya*, *qia*, *oya*, *joya*, *tushshý*, *ashshý*, *keshshe* түрінде орфографияланады.

Нақтырақ айтсақ, сөз соңында және ортасында *иу*-мен берілетін сөздерде *ю* (йу) орнына у жазылады. Себебі екі и (и) қатарлас келетіндіктен, екі ү -дің біреуі ғана жазылады. Мысалы, *кию* – *kiý* (*kiu*), *қию* – *qiý* (*kyu*), *иу*-*иу* (*iyu*). Қалған жағдайда және бірбуынды сөздерде *ю* орнына *йу* жазылады. Мысалы, *ою* – *oiý* (*o-iyu*), *аю* – *aiý* (*a-iyu*).

Я әрпінің жазылуы. Жаңа әліпбіде бұл әріп жоқ. Сондықтан кирилше жазудағы я-ның орнына латыннегізді әліпбіде кейде *ia* әріп тіркесі жазылады, кейде *a* жазылады. Сөз басында кездесетін *Ясауи*, *ятыр-ау*, *яғни*, *ядро*, *яһуди*, т.б. сөздерде *ia*-мен таңбаланады. Жаңа әліпбіде *и* мен *й* дыбысына бір ғана Iı әріптік таңбасы берілгендейдікten және өзінен кейін *a* жалғасатын болғандықтан, оны дауыссыз *й* дыбысы деп танимыз, соған орай тасымалға бөлеміз. Мысалы, *Iasaýi* – *Ia* -sa -ýi, *iağni* – *iaq* - ni.

Сөз ортасында және сөз соңында *зияткер*, *қиамет*, *алдиар* сияқты сөздерде *и* (*i*) соңынан *я* (*ia*) жазылғанда екі «и» қатар келеді. Сондықтан бір *i* (*u*) тұсіріліп жазылуы тиіс. Мысалы, *ziatker* (зияткер), *qiamet* (қиамет), *aldiar* (алдиар) деп жазылады. Демек, бұрынғы я орнында *a* жазылады.

Сөз соңында кездесетін *я*-ға байланысты емле де нақ осында болуы тиіс. Мысалы, *мия* – *mia* (*mia*), *автономия* – *avtonomia* (*автономия*), *биология* – *biologia* (*биология*), *химия* – *himia* (*химия*), *Әсия* – *Ásia* (*Асия*).

Шетел сөздерінің орфографиялануы. Кирилл әліпбі орыс тілі үшін, оның дыбыстық құрылымына, грамматикалық ерекшеліктеріне адъекватты ең озық фонологиялық әліпбі болды. Оның ең негізгі дейтіндей басты жетістігі, біріншіден, мағыналық бірліктерді ажырататын 42 дыбыс (фонема), 32 әріппен берілді; ал дыбыстық бірліктердің санынан әріптің саны кем түсіп жататын болса, ондай әліпбі жазу теориясында жақсы әліпбилер санатына жатады. Жазу теориясында әліпбіді бағалаудың бір өлшемі осы. Екіншіден, орыс тіліндегі дауыстылардың дауыссыз дыбыстардың билігінде болу заңдылығы графика, орфографиясында мықтап ескерілген.

Үшіншіден, екі-үш дыбысты (фонеманы) бір әріпке теліп беруі және әліпбі құрамында дыбысталмайтын *өлі әріптердің* (ъ, ѿ) функциясының ерекше болуы орыс тілі графикасы мен орфографиясы үшін аса маңызды болды.

Алайда қазақ тілі үшін кирил әліпбіндегі *өлі әріп* (ъ, ѿ), сондай-ақ екі-үш дыбысқа *ортак теліме әріптердің* (ю, я) және *и, ү, ё*, ә-лардың ұлттық тіліміз үшін графемалық жүктемесі болған жоқ. Бұлар орыс тілінен енген сөздерді орыс тілінің орфографиясы бойынша жазу үшін қолданылды. Сөйтіп, кирилше қазақ әліпбі гетрогенді сипатта, соған сәйкес қазақ тілінің орфографиясы қосамжар орфографияға айналды. Орфографиялық негізгі ереженің жартысына жуығы орыс тілі сөздерінің жазылуына қатысты болды.

Қазіргі кезде орфографиялануы қыын шетелдік терминдердің қатары жылдан-жылға көбейіп келеді. Әліпби ауыстырумен байланысты жазу-сызуға ұлттық сипат беру қауырт көтеріле бастағаны мәлім.

Ю әрпінің жазылуы. Жана әліпбіде бұл әріп жоқ. Дегенмен, осы әріппен таңбаланған сөздер өте көп. **Ю** латыннегізді әліпбіде *ў*-мен немесе *ў*-мен таңбаланады.

Орыс тіліндегі жінішке дауыссыз фонемадан кейін *ю*-мен келетін сөздерде *ў* жазылады. Мысалы *парашют* – *parashýt*, *абсолют* – *absolýt*, *полюс* – *pólýs*, *глюкоза* – *gilýkoza*, *люкс* – *lýks*, *дебют* – *debýt*, *салют* – *sályt*, *валюта* – *válýta*, *бюджет* – *býdjet*, *бюрократия* – *býrokratia*, *продюсер* – *prodýser*, *сюжет* – *sýjet*, *бюллетень* – *býleten*.

Орыс орфографиясы бойынша сөз басындағы **ю** әрпімен жазылып келген *Юпитер*, *юра* тәрізді терминдер латын әліпбі негізінде *Júpiter*, *júra* түрінде жазылады.

Сондай-ақ ь белгісінен кейін келетін *ю*-дың орнына *ў* жазылады. Мысалы: *компьютер* – *komprýter*, *Кьюри* – *kýry*.

Ё әрпінің жазылуы. Кирилше қазақ әліпбіндегі графемалық мәні жоқ, басы артық әріптердің қатарына жататын ё әрпі ұшырасатын *дирижёр*, *манёvr*, *режиссёр*, *дублёр* т.б. тәрізді орыс орфографиясына бейімделген интертерминдер ендігі жерде латын әліпбі бойынша *dirijor*, *manevr*, *rejissor*, *dýbler* түрінде таңбаланады. Яғни кейбір сөздерде ё орнына о немесе е жазылады. Оның емлелік ережелері анықтағышта нақтыланады.

Э әрпінің жазылуы. Кирилше әліпбидегі басы артық әріптердің қатарына э әрпі жатады. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де [Э] мен [е] дыбыстық мағынасы бірдей, сондықтан *аэроалан*, *геоэкология*, *электр* сөздері латыннегізді әліпбі бойынша *aeroalań*, *geoekologıa*, *elektr* түрінде орфографияланады.

Щ әрпінің жазылуы. Аиңы, тұщы дегендегі қатар келген [шш] дыбысын білдіретін *ш* әрпі латын әліпбі бойынша *шш* [*ashshy*], [*tushshy*], [*keshshe*] түрінде жазылады.

Сөз ортасында және сөз соңында келгенде *ш* әрпі айтылымда қазақ тіліндегі *ш* дыбысынан еш айырмасы жоқ. Сондықтан *училище*, *плац*, *ши*, *пропорщик* сияқты сөздер жазылымда қазақша айтылымына сәйкес *ýchilishe*, *plash*, *shi*, *praporshik* түрінде таңбаланады.

Ц әрпінің жазылуы. Орыс әліпбіндегі ц әрпі шеттілдік сөздерді өз тілінің заңдылықтарына бейімдеу үшін алынған. Ал қазақ тілінің бірде-бір төл тума сөзі ц әрпімен жазылмайтыны белгілі. Яғни графемалық қызметі орыс тіліндегі шеттілдік терминдер қалай жазылса, қазақ әліпбіндегі ц әрпі солай жазу үшін қолданылады. Ендігі жерде сөз басында ц әрпі келетін терминдер s әрпі арқылы жазылуға тиіс. Мысалы: *sifr*, *seitnot*, *sýnamı*, *sellofan*. Ал сөз ортасы мен аяғында келетін ц әрпі латыннегізді әліпбі бойынша ts түрінде жазылмақ. Мысалы: *meditsina*, *vitse*, *konstitýtsia*, *abzats*, *kvarts*.

Бұл тұста *медисина*, *вісе*, *конститусия*, *абзас*, *кварс*, *асетон* деп, «бір ғана типке жататын дыбысты екі түрлі позициялық графемамен белгілемей, бір ғана орфограммамен жазу тиімді» дейтін де пікір бар. Оның емлелік ережелері анықтағышта нақтыланады.

Ч әрпінің жазылуы. Орыс әліпбіндегі ч әрпімен келетін *Сочи, Чехов, Чикаго атаулары Sochi, Chehov, Chikago* түрінде орфографияланады.

Х және h әрпінің жазылуы. Жаңа әліппі бойынша х мен h қызметін бір ғана әріп **Hh** аткарады. Соңдықтан х және h дыбыстарының орнына **Hh** жазылады. Мысалы, *hat, jahan, horeograf, habar, gaýhar, qahartan*.

-ль дыбыстар тіркесі бар шетел сөздерінің орфографиясы. Шет тілінен енген *альт, альтернация* т.б. терминдердің дыбыстық құрамындағы -ль тәрізді жінішке дауыссыздармен келеді. Қазақ тілі дауыссыздарының жуан/жінішке инварианттары жоқ. Айтылымда дауыссыздардың жуан/жінішкелігі дауыстылардың жуан/жінішкелігіне байланысты. *Альт, альтернация, альфа, альтиметр, факультет, фольклор, вальс, ансамбл* тәрізді едәуір терминдік атауларда дауыссыз дыбыстардың жінішкелік түрпательн дауыстының билігімен жазу тиімді болып табылады. Мысалы: *ált, alternatsia, álfa, áltimetr, fákyltet, fólklor, válss, ánsambl* т.б. Өйткені, А.Байтұрсынұлы айтқандай, дауыссыздардың жуан-жінішкелігі дауыстылардың билігінде болады.

Ь белгісімен жазылған сөздердің емлесі жеке қарастырылады. Себебі ь белгісі әрдайым түсіріліп жазылмайды, кейде орнына қосымша и немесе дыбыстарының қажеттілігі байқалады. Мысалы, *барьер – barrier (barer emes), интерьер – interier (interer emes), рельеф – relief (relef emes), пьеса – pesa (pesa emes), курьер – kúrier (kýrjer emes)*.

Бильярд, конъяк, итальян, фортепиано сияқты сөздерде «ъ» белгісінен кейінгі я латыннегізде әліпбиде ia әріп тіркесімен таңбаланады. Мысалы, *билиард – biliard, италиан – italiano, фортепиано – fortepiano*.

Ст дауыссыздарының сез аяғында келуі қазақ тілінің дыбыстық заңымен үйлесе қоймайтыны белгілі. Мысалы, *анархист, социалист, журналист, коммунист, формалист, манифест* т.б. қоғамдық-саяси, ғылыми терминдер идеологиялық қысым бойынша орыс тілінің емле ережесімен жасалды. Бірақ қосымша жалғанғанда *анархиске, социалиске, журналиске, коммуниске, формалиске, манифеске* делініп, қазақ тіліне біршама икемделеді. Дегенмен бұндай терминдерді *anarhis, sosialis, jýrnalis, komtýnis, formalis, manifes, ensiklopedis, programmis, separatis, everes* деп, тіл заңдылығына толық икемдел жазу тиімді болмақ.

лл, сс, мм дыбыстар тіркесіне біткен сөздердің бір сынары түсіріліп жазылады. Сонымен қатар, *класс, класс, прогресс, грамм, берилл, масс-медиа, конгресс-холл, пресс-релиз* т.б. атаулардың да орфографиялануын ережеде қайта қарау керектігі – сез аяғының «геминант» дыбыстарға аяқталуы қазақ тілінің дыбыстық заңымен сәйкеспейтіндіктен, болашақ ережеде бұндай терминдер *klas – klas, метал – metal, прогрес – progres, грам – gram, берил – beril, мас-медиа – mas-media, конгрес-хол – kongres-hol, прес-релиз – pres-reliz* түрінде орфографиялануы қажет, өйткені сөздің жазылуын «қызыметсіз» тұрган базы артық әріптерден арылтуды орынды деп есептейміз.

Сез аяғында [б] [г] дыбыстары қолданылмайды, соңдықтан *штаб, клуб, педагог, демагог* т.б. атауларды *штат, клут, педагог, демагок* деп орфографиялау қажет деген пікір орынды болып саналмайды. Дәстүр бойынша бұл типтес сөздер қосымшалармен түрленгенде: *штабы, клубы, педагогі, демагогі* т.б. түрінде жазылады.

Сонымен бірге, жарнамаларда, реєсми қолданыстарда цитаталық принцип бойынша жазылатын шетелдік брендтердің атаулары (*тојота, нокиа, айфон, самсунг* т.б.) ортологиялық құралдар (сөздіктер, анықтағыштар) арқылы реттелуі керек. Сол сияқты, коммуникативтік қажеттіліктен туындаған уик-энд, сэкондхэнд, респект, инстаграм, фейсбук, лайк, гугл, блогер, гаджет, веб-сайт, тиар, хостел, френд, шопинг, соңдай-ақ жеміс-жидек, тағам атаулары – *фаст-фуд, фишбургер, мангостин, маракуйя, артишок, питахайя, папайя*), *PhD докторант, VIP-зал, онлайн, оффайн, веб-сайт – Web-сайт, PR (тиар)* т.б. сөздердің жазылу нормасы да ортологиялық құралдар арқылы реттеліп отыруға тиіс.

Күрделі сөздердің орфографиясы. Бөлек және бірге жазылатын сөздер қазақ орфографиясындағы аса күрделі мәселелердің бірі болып отыр. Әуелден қалыптасқан дәстүр бойынша жеке түрде айтылатын, қолданылатын сөздер босаралықпен бөлек жазылады. Лексикографиялық енбектердегі реестрлік қатар түзетін лексикалық бірліктер яғни түбір, туынды түбірлер бөлек жазылатын сөздердің ерекше тобына жатады. Жазылымда босаралықпен жазылатын сөздерге шылаулар жатады. Соңдай-ақ тұрақты сез тіркестерінің әр сынары

босаралықпен таңбаланады. Бұл дәстүр нормаға айналып, жазу тәжірибесінде тұрақтана тұсті. Алайда сөздердің бірге не бөлек тұлғалануы бірте-бірте өз шешімін тауып келеді. Жазу тәжірибесінде сөздердің бірге жазу үрдісі күшейе тұсті. Бұл үрдістің орфограммасының реттелуі белгілі модель арқылы жүзеге асқаны айқындалып отыр.

Атаулық мән алған және жұрнақ жалғану арқылы бір ұтымды білдіретін сөзге айналған тұрақты тіркестердің бірге жазылуы тұрақталды: *аққөңіл, аққөңілді, аққөңілділік; ержүрек, ержүректік; басбұзар, басбұзарлық; безбұйрек, безбұйректік; ақпейіл, ақпейілділік; аққұлақ, аққұлақтану т.б.; бас қатыру – басқатыруышылық; тізе қосу – тізекөсушылық; көре алмау – көреалмаушылық т.б.*

-лық/-лік, -шылық/-шілік, -лы/-лі жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздердің қатары молайды: *бұғышаруашылық, малишаруашылық; жантүршігерлік, жатжерлік, адамсүйгіштік; ашатұяқты, сұтқоректі, көниллікқолды, ауырдәулетті т.б.*

Сонымен қатар, *отқасалар, есікашар, бақанаттар, атқамінер, тұсаукесер* т.б. сөздер белгілі модель бойынша жүзеге асырылып келеді. Бұлар әуелдегі өзінің *отқа салу, есік ашу, тұсау кесу* деген денотаттық семантикасынан коннотативтік семантикаға көшу арқылы біріккен сөздердің типіне жатады. *Көңілшай, келішишай, шүкіршай, кеңесиши* дегендер де біріккен сөздердің осы аталған типін құрайды.

Бірге жазылатын сөздердің аталмыш типтері ережеде тиісінше қамтылмақ.

Ережеде бөлек жазылатын тіркесті атаулар, тіркесті терминдердің әр сынары екпінмен айтылатындықтан, дәстүр бойынша бөлек жазылады.

Компоненттері грамматикалық, қатынаста яғни анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста айтылатындықтан, сөз тіркестерінің сынарлары қалыптасқан дәстүрге сай бөлек жазылады: *ақ үй, боз үй, қара үй, ағаш үй т.б.* бірақ осыларға тұрпат межесі ұқсас, ал мазмұн межесі әр басқа *ақүй аманат, ақмал, ақжоянның жұты, іріқара* тәрізді атаулар бірге жазылады.

Сөздердің тасымалдануы. Тасымал мен буын жігінің жазу тәртібінде сәйкес келетін және сәйкес келмейтін тұстары бар. Айтальық, [а-бай] деп буындалғанымен, *A-бай* делініп тасымалданбайды. Себебі жолдың соңындағы [а] да, келесі жолға шығарылған [-бай] да мағыналық екіншілік туғызады. *A, солай ма?* дегендегі [а] айтылымда жеке буын болғанымен, жазылымда ескерілмейді. Буын мен әріп тасымалының бір-бірімен қылышатын тұстары бар да, бірін-бірі дәлме-дәл қайталағайтын тұстары бар. Мысалы, *емле* сөзі *e-mi-le* түрінде буындалады, *ем-ле* деп тасымалданады. Сөздің дыбысталуы ауызша тілдің (орфоэпияның) объектісі болса, тасымал жазба тілдің (орфографияның) объектісі болып саналады. Тасымал тәртібі бұрынғы жазу дәстүрін сақтайды, кейбір тұстары анықтағыштар арқылы көрсетіледі.

Бас әріппен жазылатын сөздердің әмлесі бұрынғы жазу дәстүрімен сәйкес болып келеді, ал кейбір тұстары анықтағыштар арқылы нақтыланады.

Корытынды. Назарға ұсынылып отырған бұл Жобада:

- қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы;
- тәжірибеде сыннан етіп, дәстүрге айналған базалық нормалардың сақталуы;
- техникалық жақтан қазақ орфографиясының қолдануға онтайлы, мобилді, жинақы болуы;
- халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтыла тұсуі;
- жаһандану үрдісінде жазу-сызуудың ұлттық сипатының сақталып, космополиттік әсірелікке ұшырамауы, т.б.

Бұл айтылғандар, түптеп келгенде, орфографиялық ережелер түзудің негізгі ұстанымдары болмақ.

**А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мамандарынан құрылған
Орфографиялық шыгармашылық топтың ғылыми жетекшісі
Ф.Г.Д., профессор Нұргелді УӘЛИ**

07.06.2018 ж.